

SOGK

* 002548 *

01.000 - oost

West- en zuidzijde met de terprand op de voorgrond

De kerk van Oostum

Weinig kerken in de provincie Groningen hebben zo sterk de aandacht van fotografen, schilders en dichters getrokken, als die te Oostum. Dit komt vooral door zijn ligging op een hoge wierde, die tussen 1905 en 1913 sterk is afgegraven. De kerk en toren verheffen zich hoog boven het omringende land en zijn van alle kanten duidelijk te zien, doordat het dorp zelf slechts bestaat uit twee huizen aan de toegangsweg en enkele boerderijen in de omgeving. Daarbij komt dat de brede, wat vooroverhellende toren met zijn dwarse nok aan het geheel een markant effect geeft. De kerk is geschilderd in het frisse voorjaarsgroen, in de zomer tussen de korenschoven, maar ook in het najaar met zware wolkenluchten of in

de winterse sneeuw. Het is dit gebouw dat nu dringend aan restauratie toe is. De hierna volgende beschrijving is gemaakt voor het begin van de restauratie, wat betekent dat hier soms met een vraag volstaan moet worden, waar de restauratie mogelijk de oplossing zal brengen. Er is in de loop der eeuwen dikwijls iets aan de kerk veranderd en het onderzoek tijdens de restauratie is van veel belang voor het inzicht in de bouwgeschiedenis. Het ligt in de bedoeling na de restauratie deze beschrijving met nieuwe gegevens aan te vullen.

De geschiedenis

Wanneer de parochie Oostum is ontstaan weten we niet, en evenmin wan-

neer op deze plaats de eerste kerk gebouwd is. De meeste van onze middeleeuwse kerken zijn in de plaats gekomen van een oudere voorganger. Hopelijk zullen opgravingen in Oostum ons vertellen of er hier ook een of meer oudere kerken gestaan hebben. De parochie van Oostum hoorde in de katholieke middeleeuwen tot het dekenaat Baflo, dat, evenals het grootste deel van de provincie Groningen, deel uitmaakte van het bisdom Munster. De deken van Baflo had dus het opzicht over de geestelijke van Oostum met zijn parochianen. Aan welke heilige de kerk was toegewijd is onbekend. Oostum lag dicht bij het belangrijke cisterciënser klooster te Aduard, dat een sterke invloed had in de omringende kerspelen. Zo had de abt van Aduard het redgerrecht over de dorpen Aduard, Garnwerd, Oostum, Fransum, Den Ham, Wierum en Hooge Meden. Bij de redger beruste de hoogste macht inzake rechtspraak en burgerlijk bestuur. Verder had het klooster ook uitgebreide bezittingen in deze dorpen: in Oostum aan het einde van de 16de eeuw ongeveer 162 hectare. Of de kloosterbroeders hebben geholpen bij de bouw van

de kerk te Oostum, mogelijk deze bouw hebben geleid: het is mogelijk, maar enig schriftelijk of ander bewijs ontbreekt.

Na de reformatie werd Oostum kerke-lijk gekombineerd met Garnwerd. Volgens Duinkerken (p. 128), vormden de jaren 1597 tot 1601 hierop een uitzondering, daar het toen gekombineerd was met Wierum, terwijl Oostum van 1663 tot 1679 een eigen predikant had in de persoon van ds. Petrus Groenouw. Na de laatste oorlog zijn ook Feerwerd en Ezinge bij de combinatie Garnwerd-Oostum gekomen. Het recht om de predikant te beroepen, het z.g. kollatie-recht, behoorde tot 1815 aan het geslacht Lewe van Aduard. In dat jaar kochten de inwoners van Garnwerd en Oostum voor de aanzienlijke som van f 2102.00 dit recht terug.

In 1828 werd er reeds om de derde zondag dienst gehouden in de kerk van Oostum, later eens in de vier weken. De laatste jaren worden alleen in de zomer nog vier diensten gehouden, waarvan sommige in het gronings. Na de restauratie zal ook dat tot het verleden behoren, omdat de kerk een uithof van het Groninger Museum zal

Zuidzijde naar het westen

worden. Omstreeks 1870 werden er hier in de zomer lutherse diensten gehouden in het "plat" voor de duitse tichelarbeiders, die vooral uit Bentheim en Lippe kwamen. Zij werkten op de thans niet meer bestaande steenfabriek van Homan van der Heide. In 1856 bestonden er volgens Duinkerken plannen om de kerk af te breken omdat ze weinig gebruikt werd en het onderhoud steeds weer geld vroeg. Gelukkig is deze afbraak niet doorgegaan, tenminste als men vanuit liefde voor het monument redeneert. Vanuit kerkelijk standpunt gezien vormen kerken die niet of nauwelijks gebruikt worden een grote last en kan men de kerkvoogden die in de vorige eeuw hun kerk afgebroken hebben, zoals in 1828 in het naburige Wierum, geen ongelijk geven.

De oudste doop- trouw- en lidmatenboeken van Oostum dateren van 1663, de kerkvoogdijboeken van 1700. Na 1743 zijn de uitgaven voor het onderhoud van de kerken te Garnwerd en Oostum in hetzelfde boek opgetekend, waarbij zelden is aangegeven voor welke kerk de uitgave bestemd was. Verder zijn de meeste posten voor timmerman, metselaar of glaasmaker niet nader gespecificeerd, zodat het doorwerken van deze boeken weinig gegevens opleverde omtrent de geschiedenis van de kerk te Oostum.

De buitenkant van de kerk

De kerk bestaat uit twee traveeën, muurvakken die door een uitstekend gedeelte, lisenen genaamd, van elkaar gescheiden worden, en een verbindingsstuk tussen de traveeën en de toren. De beide traveeën hebben zowel aan de noord- als aan de zuidzijde ieder twee blindnissen met daartussen een raam. De nissen zijn spitsbogig, de ramen rondbogig. Aan het muurwerk is te zien dat de ramen iets verlaagd zijn. De houten indeling en de vensterbanken zijn waarschijnlijk 19de eeuws.

Van de beide zijgevels is die aan de zuidzijde het meest interessant, zowel

Middengedeelte van de zuidzijde

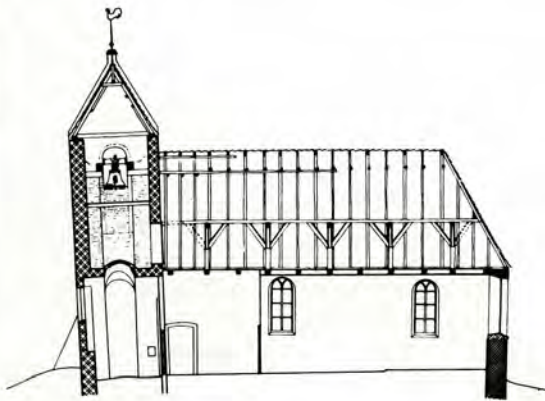

Westelijk deel van de zuidzijde met links de toren

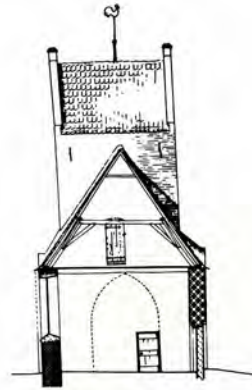
wegens de oorspronkelijke architectuur, als vanwege de verschillende wijzigingen die er later in aangebracht zijn. Belangwekkend zijn de beide linker nissen in de twee traveeën, daar we hierin siermetselwerk aantreffen. In de ene nis zijn de stenen met de koppen naar voren geplaatst, in de andere met de zijden of strekken, ofwel met liggend en staand keperwerk. Dit siervlechtwerk is een van de kenmerken van de romano-gotiek, een bouwstijl die tussen 1225 en 1350 in de provincie Groningen een grote bloei beleefde. Prachtige voorbeelden van deze bouwtrant vormen de kerken van Garmerwolde, Leermens (koor), 't Zandt (schip) en Zeerijp. Dit biedt meteen een goed aanknopingspunt voor de datering van de kerk te Oostum: waarschijnlijk tweede helft 13de eeuw, tenminste wat de beide oostelijke traveeën betreft. Opvallend is dat we dit siermetselwerk alleen in twee nissen aan de zuidzijde aantreffen en niet aan de noordzijde, hetgeen overigens ook in het naburige Noordwolde het geval is.

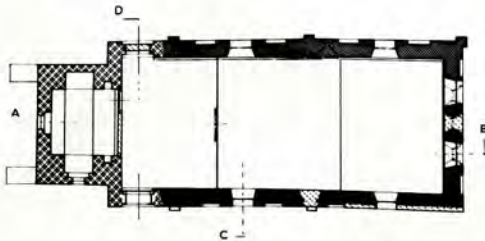
Zuidzijde

DOORSNEDE A-B

DOORSNEDE C-D

■ ± 1250

▨ ± 1350

▩ LATER

0 10 M

OOSTUM (GRON.) NED. HERV. KERK

RUKSD. v'd MON. ZORG NAAR HYD. WAL 1941

Opmerkelijk is verder dat beide traveeën verschillen in de plaatsing van de nissen t.o.v. het raam: in de oostelijke travee is er meer ruimte tussen het raam en de nissen gelaten dan in de westelijke. Van de beide lisenen bleven slechts fragmenten bewaard: van de oostelijke het bovenstuk met daaronder de moet van een gedicht raam, van de westelijke het benedenstuk, waardoor de laatste de vorm van een smalle steunbeer heeft gekregen. Hier en daar zitten op de muur resten van pleisterwerk. Van de westelijke travee is het gedeelte onder de nissen met kleine steen ommetseld, hetgeen ook het geval is met het grootste deel van de oostelijke travee, al is de ommetseling daar kennelijk iets jonger.

In de oostelijke travee zien we aan de zuidzijde een gedicht poortje en aan de noordzijde een klein laag raam, dat eveneens gedicht is. Het poortje is waarschijnlijk de toegang voor de priester geweest en het raampje een hagiokoop, een venster waardoor men op het heilige kon zien. Wat dat heilige precies geweest is, weten we niet. Het kan de kelk met de hostie geweest zijn, een godslamp, een heiligenbeeld, een relikwie of mogelijk nog iets anders. Dat deze ramen bedoeld waren voor mensen

die niet in de kerk mochten komen en zo toch op het altaar zouden kunnen zien, is niet erg waarschijnlijk. In de meeste gevallen was het altaar door een dergelijk raam niet te zien. Waarschijnlijk zullen het poortje en de hagiokoop bij de restauratie heropend worden.

In de oostelijke gevel is tussen de beide later ingezette ramen het restant van een vroeger raam blootgelegd. Op de dagkanten van dat oude raam is nog de witte pleisterlaag te zien. Dergelijke witte dagkanten kan men nog bij verschillende kerken aantreffen, b.v. in Haren en Noordwolde. Zij geven het uiterlijk een levendig aanzien. Helaas zijn ze bij oudere restauraties meer dan eens weggerestaureerd. Naast de ramen bevinden zich in deze gevel de moeten van nissen. Vermoedelijk heeft de oostgevel een gemetselde top gehad. Dit is af te leiden uit het restant van het oostelijke kruis in de dakpannen. Daarnaast kan er ook op gewezen worden dat op het oostelijke deel van de kerk niet de oude pannen liggen, maar nieuwe. Deze zouden aangebracht kunnen zijn bij de afbraak van de topgevel. Wanneer die eventuele afbraak heeft plaatsgevonden is onbekend.

Een weinig opvallend, maar toch inte-

Interieur naar het oosten

ressant detail aan de oostgevel, is het houten kastje waarin mededelingen opgehangen werden. Het opschrift luidt: "Kennissevingen van het waterschap Westerkwartier". Ook een dergelijk onderdeel dient bewaard te blijven, al heeft het zijn functie verloren. Volgens de kerkvoogdijboeken werd de grote "treurboom", die de oostgevel voor het grootste deel aan het zicht onttrekt, geplant op 22 maart 1882.

De toren en het westelijk deel van de kerk dateren van iets later datum dan de beide oostelijke traveeën, mogelijk midden 14e eeuw. Hopelijk zullen opgravingen een antwoord geven op de vraag hoe de kerk voordien aan de westzijde gesloten was. Daar een oorspronkelijke ingangstravee thans ontbreekt, is het waarschijnlijk dat de kerk eertijds aan de westzijde een travee langer was. Aanzetten bij de lisenen wijzen hier ook op. In het westelijke verbindingsstuk zit zowel aan de noord- als aan de zuidzijde een ingang. De noordelijke is door een gedrukte segmentboog gedekt en nu dichtgemetseld. De zuidelijke heeft een deur binnen een spitsbogige nis. Deze deur vormt tegenwoordig de enige toegang tot de kerk. Boven beide ingangen zijn flinke scheuren in het metselwerk waar te nemen, welke het gevolg zijn van het overhellen van de toren, die een gedeelte van de kerkmuur meetrekt.

De dakpannen en de kap

Een zeldzaamheid zijn de dakpannen die nog op een groot deel van het schip liggen. Het zijn halfronde pannen, waarvan afwisselend een rij met de bolle kant naar boven en naar beneden ligt. Ze worden wel monniken en nonnen genoemd. In Groningen treffen we ze maar op enkele plaatsen aan, b.v. Winsum en Sellingen. In Oostum liggen ze niet op het oostelijk deel van het dak, terwijl ze eveneens ontbreken op het verbindingsstuk tussen de beide traveeën en de toren.

Aan de zuidzijde zijn nog de restanten

te zien van twee kruismotieven, boven elke travee één. Deze kruismotieven hebben de vorm van een grieks kruis vermengd met een Andreaskruis, en zijn aangebracht door donkere pannen tussen de rode te leggen. Helaas heeft men bij latere reparaties van het dak hier niet steeds op gelet, waardoor verschillende stukken van de beide kruisen van hun plaats geraakt zijn. Het feit dat deze versieringen in de oude holle en bolle pannen voorkomen, wijst op de hoge ouderdom ervan: mogelijk zijn ze tegelijk met de bouw van de kerk aangebracht.

De kap bestaat uit een 16de eeuwse spantenkap van eikenhout boven de twee traveeën en een latere vernieuwing boven het verbindingsstuk. Kennelijk is de spantenkap in de plaats gekomen van een sporenkap met gebruikmaking van de oudere sporen.

De toren

Het kenmerk bij uitstek van de kerk te Oostum is de vorm van de toren. Deze is niet vierkant, zoals meestal het geval is, maar rechthoekig en noord-zuid gericht. Dit betekent dat de brede zijden aan de west- en oostzijde, dus aan de voorkant en tegen de kerk staan, terwijl de smalle zijden zich aan de noord- en zuidzijde bevinden. De galmgaten zijn in de smalle zijden aangebracht. De nok volgt de langste zijde van de rechthoek en is dus ook noord-zuid gericht, wat in Noord-Nederland bij geen enkele andere kerk het geval is. Of dit ook altijd zo geweest is, zal uit het onderzoek tijdens de restauratie moeten blijken. De overkapping staat op deze wijze in logisch verband met de rechthoekige plattegrond. Wat de reden van deze rechthoekige bouw geweest is, weten we niet. De topgevels zijn vernieuwd, die aan de zuidzijde met nieuwe steen, die aan de noordzijde met gebruikmaking van de oude steen. Te oordelen naar het metselwerk aan de binnenzijde is de toren daarbij iets verlaagd. Mogelijk heeft deze verbouw plaatsgevonden te-

gelijk met het aanbrengen van twee kleine steunberen tegen de westgevel, wat volgens een gedenksteentje in 1821 is gebeurd. De westzijde van de toren is een breed en strak geheel, hetgeen aan dit gebouw zijn stoere en stugge karakter geeft: het is als het ware de verdedigingstoren van een burcht die het omringende land beheerst.

De toren is alleen via de kerk toegankelijk. De benedenruimte is overdekt door een koepelgewelf. In de vier zijden zijn diepe nissen uitgespaard: die aan de noord- en zuidzijde zijn met een spitsboog gedekt, de westelijke en oostelijke met een rondboog. Opvallend is dat de muur tussen de torenruimte en de kerk zeer dun is: het heeft er veel van dat deze muur later ingebouwd is en dat de torenruimte oorspronkelijk openstond naar de kerk. Merkwaardig zijn de beide vierkante nisjes links en rechts van genoemde opening naar de kerk. Men is geneigd voorzichtig de veronderstelling te uiten dat deze torenruimte voor liturgisch gebruik benut kan zijn. Mogelijk door de monniken van Aduard? De torenruimte heeft twee ramen, waarvan dat aan de westzijde gedicht is, terwijl het zuidelijke nog open is.

Het interieur van de kerk

Het interieur van de kerk wordt door een schot in twee ruimten gedeeld: de voorkerk en de preekruimte. Dit schot is pas in 1931 aangebracht: voor die tijd stapte men zo door de buitendeur de preekruimte binnen. Door het schot kreeg men een ruimte die beter te verwarmen was en minder tochtte. Tegelijkertijd werden aan weerszijden de achterste drie banken, die in de voorkerk stonden, opgeruimd, terwijl men de balkenzoldering met board bedekte. Waarschijnlijk zal met de restauratie dit lelijke schot verdwijnen, opdat de oude kerkruimte weer beter tot zijn recht zal komen en men ook een grotere ekspositieruimte zal hebben. In de voorkerk zien we bij de gedichte

noorddeur nog de gaten waarin de balk geschoven werd om de deur te grensdeln.

In de preekruimte staat de preekstoel tegen de oostwand op de plaats waar in de middeleeuwen het altaar heeft bestaan. Volgens de Voorlopige lijst van Monumenten dateert hij uit het tweede kwart van de 17e eeuw. Uit de kerkvoogdijboeken blijkt dat er in 1663 grote uitgaven voor de kerk gedaan zijn. De rest van een lening van f 800.00 werd in 1700 betaald. Is toen mogelijk de preekstoel met omgeving geplaatst? Tegen de voet van de preekstoel staat een offerblok, dat gesloten is met twee ijzeren beugels, elk met een hangslot. Naast de preekstoel staat de smeedijzeren doopvontstander met de koperen doopschaal. De oude kanselbijbel is kennelijk pas in 1847 gekocht, want toen werd f 7.00 uitgegeven voor een bijbel in de kerk te Oostum. Het is een 17e eeuwse exemplaar met een opmerkelijk rijke band: leer op hout met koperbeslag op de hoeken, in het centrum van de voor en achterzijde en bij de plaats van de sloten. De leren bandjes zijn met de sloten verdwenen. Binnen het doophek bevindt zich aan de zuidzijde de bank voor de kerke raad en aan de noordzijde die voor de meester met zijn gezin. De meester was meestal tevens voorzanger en zat zo dicht bij de, op het hek geplaatste, lessenaar. Voor het hek staan ten noorden de domineesbank en ten zuiden een herenbank met opzetstuk, waarin het wapen van Lewe van Aduard gesneden is. Deze bank, die nu door de kerkvoogdij gebruikt wordt, dateert volgens de Voorlopige Lijst uit het begin van de 18de eeuw. Zeer waarschijnlijk zullen de zeven banken die nu aan weerszijden van het gangpad staan, niet terugkeren. Hopelijk kunnen de preekstoel met omgeving echter ook met de nieuwe bestemming behouden blijven. Elektriciteit is er tot nu toe niet: voor de verlichting wordt butagas gebruikt. Eveneens is de kerk nooit in het bezit van een orgel geweest. Als

Opzetstuk herenbank met wapen Lewe van Aduard

zodanig doet een harmonium dienst dat in 1919 voor het eerst op de inventarislijst voorkomt. Volgens koster M. v. Dijk, die sinds 1929 dit ambt alhier heeft uitgeoefend, was het tot voor kort gebruikelijk dat de mannen aan de zuidzijde en de vrouwen aan de noordzijde zaten.

Grafzerken vindt men in deze kerk bijna niet. Onder de kerkvoogdijbank liggen twee 16de eeuwse zerken, n.l. voor Gerbrant Weersema uit 1570 en Zweve Weersema uit 1579. De oudste zerk op het kerkhof dateert uit 1847.

De klok

Een onderdeel van de uitrusting van de kerk dat minder gemakkelijk te bereiken is, maar toch beslist de aandacht verdient, is de torenklok, waarvan Pathuis de volgende beschrijving geeft. De klok is gegoten in 1466 en heeft oorspronkelijk in Feerwerd gehangen. Daar werd in 1697 een klok verkocht, hetgeen waarschijnlijk de onderhavige geweest is. In 1610 had Oostum geen klok, want op 12 oktober van dat jaar besloten de Staten van Stad en Ommelanden aan de ingezetenen van het kerspel Oostum 100 Caroliguldens uit de opbrengst van verkochte kloostergoederen te geven voor de aankoop van "een cloxsken". Het is de vraag of dat toen ook gebeurd is.

Het opschrift van de klok luidt: "*Her Johan van Gog kerkher Menne Doinck*

Kunne Lursamenc unde Bole woghede veren Hendrik me ghegoten hat, anno dni MCCCCLXVI Maria bin ik ghheten de van Ferwert leten mi gheten". Dit betekent: "Toen Johan van Gog kerkheer (pastoor) was en toen Menne Doinck, Kunne Lursamenc en Bole (kerk) voogden waren, heeft Henrik mij gegoten, in het jaar ons Heren 1466. Mijn naam is Maria en de inwoners van Feerwerd hebben mij laten gieten".

In het bovenste randschrift zijn zeven apostelen afgebeeld: Petrus met de sleutel, Paulus met het zwaard, Andreas met het naar hem genoemde kruis, Jacobus de oudere met staf en pelgrimshoed, Thomas met de lans, Johannes met de kelk en Bartholomeus met het mes. Boeiend is de afbeelding aan de voorzijde van de klok: Christus aan het kruis met daarnaast Maria en Johannes. Het kruis vertoont de trekken van een levensboom: de dwarsarmen staan schuin omhoog, terwijl de voet zich a.h.w. in twee wortels splitst. De bovenkant van het kruis en de dwarsarmen lopen uit op een groep van drie ronde schijven. Aan de achterzijde van de klok zien we een afbeelding van Maria met het Christuskind op de rechterarm. Maria heeft een grote kroon op het hoofd en draagt een scepter in de linkerhand. De gieter Henrik is zeer waarschijnlijk Henrik Kokenbacker, die ook de klok van Zandweer heeft gegoten met gelijksoortige afbeeldingen.

TEKST:

Drs. R. Steensma
(met dank aan de heren W. J. Berghuis
en Ir. P. B. Offringa voor enige bouw-
technische informaties).

FOTO'S:

Liturgisch Instituut R. U. Groningen

FOTOGRAFEN:

Alex Luttmer en Jan Schurer.

TEKENINGEN:

W. J. Berghuis
(Rijksdienst voor de Monumentenzorg).

BRONNEN

W. Duinkerken:

Ezinge, een ommelander gemeente,
z.pl. 1966.

J. A. Feith, C. H. v. Rhijn,
J. Vinhuizen en G. A. Wumkes:
Grafschriften in Stad en Lande,
Groningen 1910.

A. Pathuis en M. A. de Visser:
Beredeneerde lijst van torenklokken in
de provincie Groningen,
Groningen 1945
(A. Pathuis verschaftte enige, nog niet
gepubliceerde aanvullingen).

R. Post:

Het Sint Bernardsklooster te Aduard,
Archief Aartsbisdom Utrecht,
deel XLVII en XLVIII.

Voorlopige lijst der monumenten in de
provincie Groningen,
's-Gravenhage 1933.

Verdere gegevens uit onderzoek ter
plaatse en uit kerkvoogdijarchief Garn-
werd-Oostum, dat nu in het Rijks-
archief te Groningen berust.

Bij de foto's: van boven naar beneden
Klok: Maria met Christuskind en scepter
Klok: Christus aan het kruis met Maria en Johannes
Klok: de apostel Bartholomeus met mes en boek